

R E C E N Z J E I Z A P I S K I S P R A W O Z D A W C Z E

H. Krüger, ZUR GESCHICHTE DER MANUFAKTUREN UND DER MANUFAKTURARBEITER IN PREUSSEN. DIE MITTLEREN PROVINZEN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS, Berlin 1958, s. 796 (Schriftenreihe des Instituts für Allgemeine Geschichte an der Humboldt-Universität Berlin, von Prof. Dr. Gerhard Schilfert, Bd. III).

Jak wskazuje tytuł, praca Krügera nie jest wyczerpującym opracowaniem historii manufaktur na terenie państwa pruskiego. Autor czasowo ogranicza się do drugiej połowy XVIII w., tj. do „okresu wzmoczonego kształtowania się kapitalistycznych form produkcji“, pod względem terytorialnym — do tzw. prowincji środkowych, tj. Prus i Brandenburgii. Pewnym ograniczeniem, które nie znalazło już odbicia w tytule pracy, jest również to, że Autor koncentruje swoją uwagę na manufakturach tekstylnych, zwłaszcza scentralizowanych, a w rozdziałach traktujących o początkach klasy robotniczej, opiera się przede wszystkim na materiałach dotyczących miasta Berlina, stanowiącego wczesne centrum przemysłu tekstylnego Prus. Ograniczenia te wypływają z analitycznego charakteru pracy, która w szerszym ujęciu musiałaby przybrać zbyt wielkie, jak na dysertację doktorską, rozmiary. Konsekwencją jest to, iż nie wyczerpuje ona problematyki związanej z produkcją manufakturową w Prusach, zwłaszcza w odniesieniu do jej początków, które Autor umieszcza w drugiej połowie XVII w. (nie popierając tej tezy odpowiednim materiałem dowodowym), a także w odniesieniu do rozwoju manufaktur innych branży przemysłowych, w pierwszym rzędzie metalurgicznych.

Mimo takiego ograniczenia tematyki praca Krügera jest dużym osiągnięciem współczesnej historiografii NRD. Wartość tej pracy polega przede wszystkim na tym, iż przesuwa ona granicę badań nad formowaniem się produkcji kapitalistycznej w omawianych prowincjach, a zwłaszcza nad położeniem robotników zatrudnionych w tamtejszym przemyśle, z początków XIX w. na połowę w. XVIII, wnosząc w ten sposób cenne uzupełnienia do badań J. Kuczyńskiego, a także innych historyków, w których pracach problem przejścia od feudalizmu do kapitalizmu poprzez stadium manufaktur i związane z tym procesem zjawiska socjalne nie zostały odpowiednio uwzględnione.

Praca składa się z dwu zasadniczych części: rozprawy, obejmującej 449 stron druku, oraz publikacji źródłowej (*Dokumentenanhang*), zajmującej 262 strony. Po niej następuje wykaz wyzyskanych źródeł i literatury, zestawienie i objaśnienie monet, miar objętości i wagi, a także terminów technicznych i nazw obecnie nie używanych, które występują w tekście rozprawy, a zwłaszcza w publikowanych dokumentach, oraz indeksy: geograficzny, osobowy i rzeczowy.

Rozprawę dzieli Autor na 5 rozdziałów. W pierwszym omówione zostały warunki społeczno-ekonomiczne i polityczne, w jakich rozwijały się manufaktury w branym pod uwagę czasie i terenie. Wychodząc z założenia, iż warunki te miały decydujący wpływ na kształtowanie się nowych form produkcji, Krüger poddaje je

gruntownej analizie, wydobywając ich specyfikę, wypływającą z militarnego charakteru państwa pruskiego. Autor podkreśla, iż państwo to „powstałe jako kolonia wojskowa w walce z narodami słowiańskimi“ (s. 25), dążyło w dalszym ciągu do rozszerzenia bazy ekonomicznej nie tyle przez osiągnięcia gospodarcze, ile przede wszystkim na drodze podbojów. Stąd też polityka gospodarcza podporządkowana została interesom armii, co stało się zasadniczym powodem niepowodzenia protekcjonizmu pruskiego. Na przykładzie przemysłu tekstylnego Autor wykazuje, iż protekcjonizm pruski nie odegrał w stosunku do manufaktur roli sprzyjającej, rozwijały się one bowiem najlepiej w tych właśnie branżach, którymi państwo zajmowało się najmniej. Tak więc lansowany przemysł jedwabniczy nie osiągał nigdy zamierzonych wyników, natomiast wzrastała bardzo produkcja tkanin bawełnianych, leżąca na marginesie zainteresowań władz państwowych.

Przedstawiając szeroki wachlarz czynników hamujących i przyspieszających rozwój manufaktur pruskich, Autor podnosi specjalne znaczenie, jakie w tym zakresie miał handel wschodni, a zwłaszcza handel z Polską. W pracy przytoczono wypowiedzi niektórych historyków niemieckich, stwierdzające, iż „Polska pod względem polityczno-handlowym była dla Prus tym, czym były kolonie dla Anglii: wielkim rynkiem dla eksportu i zakupu tanich surowców“. Autor podkreśla, że również współcześni zdawali sobie sprawę ze znaczenia tego handlu, pisząc: „po- tęga domu brandenburskiego opiera się głównie na targach frankfurckich i tamtejszym handlu z Polską“ (s. 66), która „z powodu swej słabości musi płacić przemysłowi pruskiemu okropny haracz“ (s. 57).

Problematyka rozdziału II skupia się wokół zasadniczych dwu zagadnień. Jednym z nich jest prześledzenie zmian w organizacji procesu produkcji, drugim formowanie się kapitalistycznych stosunków produkcyjnych.

W związku z zagadnieniem pierwszym Krüger przedstawia, jak poprzez warstwienie wśród drobnych producentów dochodziło do powstawania systemu produkcji nakładowej, a następnie do ukształtowania się manufaktury. Na pewnej ilości przykładów wykazuje, że w branym pod uwagę czasie istniały w rozpatrywanych prowincjach manufaktury tak w formie rozproszonej, jak i scentralizowane. Szkoda, że przy przedstawianiu tego zagadnienia Autor zrezygnował prawie zupełnie z zastosowania zestawień tabelarycznych; ujęcie bowiem omawianych manufaktur w tabelę lub inną formę zestawienia nadałoby tej partii pracy znacznie większą przejrzystość.

Jeśli chodzi o zagadnienie drugie, tj. proces formowania się kapitalistycznych stosunków produkcyjnych, Autor przedstawia jego dwa zasadnicze nurty. Jednym z nich jest proces akumulacji kapitału w rękach przedsiębiorstw handlowych Berlina, związany w głównej mierze z dostawami na rzecz armii podczas wojny siedmioletniej, drugim — postępujące zubożenie drobnych producentów, odrywanie ich od środków produkcji i podporządkowanie dyscyplinie kapitalistycznej. W wyniku tych procesów zaczęły się formować opozycyjne klasy: przedsiębiorców kapitalistycznych i wczesnego proletariatu.

Pozostałe 3 rozdziały poświęca Autor badaniom nad początkami klasy robotniczej. Stanowią one zasadniczą część pracy. Odnosi się to w pierwszym rzędzie do rozdziału traktującego o sytuacji robotników zatrudnionych w manufakturach berlińskich. W rozdziale tym w oparciu o szeroką bazę materiałową poddane zostały starannej i gruntownej analizie następujące zagadnienia: 1. wzrost stanu ilościowego robotników; 2. problem zatrudnienia w manufakturach kobiet i dzieci, a także stosowania pracy przymusowej; 3. proces pogarszania się warunków pracy przez zwiększenie jej intensywności i przedłużanie dnia roboczego; 4. postępujące zubo-

żenie robotników, spowodowane obniżaniem płac, przy ogólnym wzroście cen żywności i mieszkań; 5. upadek zdrowotności w rodzinach robotniczych; 6. trudności w zakładaniu rodzin i rozszerzanie się prostytucji; 7. formy opieki społecznej, pod każdym względem niewystarczające, polegające głównie na stosowaniu wobec nędzarzy pracy przymusowej. Wszystkie te zagadnienia składają się na wszechstronny i bardzo sugestywny obraz ciężkiej sytuacji wzrastającego liczebnie wczesnego proletariatu Berlina. Biorąc pod uwagę fakt, iż państwo aprobowało postępujący wyzysk i wzrastającą nędzę ludności robotniczej, Autor stwierdza, że w świetle zgromadzonych przez niego materiałów źródłowych „legenda o socjalnym królestwie Hohenzollernów“, stworzona przez historyków pruskich, w żadnym wypadku nie ma pokrycia w prawdzie historycznej.

Ostatnie dwa rozdziały poświęcone są przedstawieniu postawy ideologicznej mieszczaństwa i robotników oraz walce klasowej tych ostatnich. Analizując te zagadnienia, Autor wykazuje, że stosownie do warunków ekonomicznych, charakterystycznych dla okresu przejściowego, świadomość klasowa mas robotniczych nie była skryształizowana. Mimo to ogólnie zdawano sobie sprawę z ciężkiej sytuacji społecznej, stąd też okres manufaktury wypełniają walki klasowe robotników. Walki te przybierały formy czynne (strajki) i bierne (petycje i zażalenia do władz). Głównym powodem wystąpień były płace. Powszechne niezadowolenie i krytyka władz państwowych wzmogły się zwłaszcza w okresie rewolucji francuskiej. Jednakże mimo widocznych wpływów, jakie wydarzenia we Francji wywarły na opinię publiczną, ludność Berlina nie wystąpiła do poważniejszej akcji. Przyczyną tego był brak przewodnictwa ze strony burżuazji, która wskutek słabości ekonomicznej była niesamodzielna pod względem politycznym.

W sumie praca Krügera, jakkolwiek nie wyczerpuje problematyki związanej z rozwojem manufaktur pruskich, stanowi cenny wkład do badań nad początkami układu kapitalistycznego. Na podkreślenie zasługuje ujęcie omawianej problematyki, oparte na zasadach humanizmu i dążności do odsłonięcia rzeczywistej prawdy historycznej. Z tego powodu praca ta odbiega w sposób zasadniczy od tendencyjnej i zabarwionej szowinizmem burżuazyjnej historiografii niemieckiej.

W dodatku źródłowym Autor zestawia dokumenty ilustrujące ważniejsze zagadnienia omówione w pracy. Są to materiały wydobyte z archiwów NRD. Składają się na nie petycje i zażalenia robotników i przedsiębiorców kierowane do różnych władz, protokoły policyjne, sprawozdania urzędników przeprowadzających kontrole w poszczególnych manufakturach, zapytania w ich sprawie pod adresem władz wyższych oraz odpowiednie zarządzenia. Materiały te zestawia Autor według grup tematycznych obrazujących warunki, w jakich powstawały manufaktury, ich organizację oraz walki klasowe robotników zatrudnionych we wczesnym przemyśle tekstylnym Berlina. Wszystkie te dokumenty, dotąd nie publikowane, umożliwiają nie tylko bezpośredni wgląd w bazę materiałową pracy, pozwalają one również na dokonywanie ściślejszych porównań przy przeprowadzaniu badań pokrewnych, zwłaszcza w odniesieniu do innych terenów ówczesnej monarchii pruskiej. Zgodnie z zamierzeniem Autora stanowią one cenne uzupełnienie dotychczasowych publikacji z tego zakresu.

Henryka Oprawko